

BEATA BILICKA

Zagadnienie reformacji w podręcznikach do nauki religii dla młodzieży w latach 1990–2010

Artykuł stanowi kontynuację badań omówionych w publikacji *Zagadnienie reformacji w katechizmach i podręcznikach do nauki religii w latach 1945–1990*¹, w której wykazaliśmy, że tylko nieliczne spośród polskich książek do nauki religii, wydanych przed *Vaticanum II*, wspominały o protestantach, często nazywając ich sekciarzami, a o reformacji i Marcinie Lutrze mówiły w sposób jednostronny, nierzeczowy, czasami nawet ironiczny. Odwrócenie tej niepożądanego tendencji nastąpiło dopiero po Soborze Watykańskim II. Podręczniki wydane do pierwszego posoborowego programu nauczania religii (1971) zaczęły podejmować zagadnienia ekumeniczne, a protestantów nazywać braćmi odłączonymi. Na szerszą recepcję nauki soborowej trzeba było jednak poczekać kilkanaście lat, jest ona widoczna dopiero w późniejszych publikacjach katechetycznych, stąd potrzeba dalszych badań.

Przyjęta w niniejszych badaniach cezura czasowa obejmuje lata 1990–2010. Wyznacza ją rok 1990 związany z powrotem katechezy do szkół i przedszkoli, co wymagało dostosowania nauki religii² do wymogów oświatowych (m.in.

Beata B I L I C K A: dr hab. adiunkt w Katedrze Teologii Praktycznej na Wydziale Teologicznym Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu; prowadzi także zajęcia z katechetyki w Wyższym Seminarium Duchownym w Płocku; rzeczoznawca ds. spraw oceny programów nauczania i podręczników katechetycznych; e-mail: bilicka@umk.pl

¹ B. Bilicka: *Zagadnienie reformacji w katechizmach i podręcznikach do nauki religii w latach 1945–1990*. „Teologia Praktyczna” T. 18: 2017 s. 25–41.

² „Nauczanie religii w szkole i katecheza wzajemnie się uzupełniają. W warunkach polskich, biorąc pod uwagę historyczne uwarunkowania oraz utwierdzoną przez ostatnie dziesięciolecia tradycję katechetyczną, należy szkolne nauczanie religii traktować jako część katechezy, tj. jako specyficzną formę katechezy” – Konferencja Episkopatu Polski: *Dyrektorium*

w zakresie podręczników) oraz rok 2010 związany z publikacją nowej podstawy i programu nauczania religii (co wiązało się z potrzebą aktualizacji podręczników). Podstawowymi źródłami będą podręczniki do nauki religii dla młodzieży szkół gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych (przed reformą oświaty w 1999 roku zwane szkołami ponadpodstawowymi)³, w których występuje zagadnienie rozłamu Kościoła w XVI wieku. Powyższe źródła zostaną przeanalizowane, a następnie ujęte jako synteza wyników badań.

Artykuł składa się z trzech części. Pierwsza omawia sposoby ukazania przyczyn i przebiegu reformacji w podręcznikach do nauki religii, druga opisane w nich podstawowe założenia teologii protestanckiej. Całość wieńczą syntetycznie ujęte wnioski (część trzecia).

I. Przyczyny i przebieg reformacji w podręcznikach do nauki religii

Cechą charakterystyczną szkolnego nauczania religii w Polsce po 1990 roku jest pluralizm programowy i różnorodność podręczników dla ucznia. Było ich i nadal jest na polskim rynku wydawniczym bardzo dużo. Należy jednak zauważyć, że powrót religii do szkół w 1990 roku nie zmienił w trybie natychmiastowym sytuacji, jeżeli chodzi o program nauczania i podręczniki. Początkowo korzystano z programu z 1971 roku i właściwych dla niego podręczników. Ulegały one jednak stopniowo modyfikacjom i uzupełnieniom, zwłaszcza po opublikowaniu nowego *Katechizmu Kościoła katolickiego* (1992, wyd. pol. 1994) i zmianie struktury polskiego szkolnictwa w 1999 roku.

Ze względu na ograniczenia wydawnicze dotyczące niniejszego artykułu w naszych badaniach uwzględniliśmy wyłącznie najpopularniejsze ogólnopolskie podręczniki do nauki religii dla młodzieży. Należą do nich serie książek pod redakcją: Jana Charytańskiego, Zbigniewa Marka, Danuty Jackowiak i Jana Szpeta, Jolanty Próchniewicz, Stanisława Łabendowicza, Ryszarda Lisa, a także autorskie książki Piotra Tomasika oraz materiały katechetyczne dla ucznia Henryka Łuczaka. W różnym stopniu podejmują one zagadnienie reformacji, ilustrują to poniższe tabele.

katechetyczne Kościoła katolickiego w Polsce. Kraków 2001 nr 82 (*Dyrektorium*). Ze względu na powyższe w naszym artykule stosujemy zamiennie dwa pojęcia: katecheza i nauczanie religii.

³ Zagadnienie reformacji nie występuje w książkach dla dzieci przedszkolnych i w szkole podstawowej.

Tabela 1. Reformacja w podręcznikach do nauki religii dla gimnazjum

Klasa	Autor lub redaktor podręcznika, tytuł i numer jednostki lekcyjnej ¹					
	P. Tomasik	Z. Marek (red.)	D. Jackowiak, J. Szpet (red.)	J. Próchniewicz (opr.)	S. Łabendowicz (red.)	R. Lis (red.)
I	–	–	–	–	–	<i>Chrześcijaństwo</i> (nr 15)
II	<i>Kościół reformujący się</i> (nr 18); <i>Reformacja i reforma katolicka w Polsce</i> (nr 19)	–	<i>Wystąpienie Marcina Lutra</i> (nr 42)	–	–	–
III	–	<i>Kościół i odrodzenie</i> (nr 47)	–	<i>Początki nowej epoki</i> (dział 12, nr 1); <i>Kontrreformacja. Rozkwit życia chrześcijańskiego</i> (dział 12, nr 4); <i>Reformacja</i> (dział 12, nr 2); <i>Kościół w Polsce w okresie reformacji. Unia brzeska</i> (dział 12, nr 5)	<i>Rany zadane jedności Kościoła</i> (nr 17)	–

Tabela 2. Reformacja w podręcznikach do nauki religii dla szkół ponadgimnazjalnych

Autor lub redaktor podręcznika	Tytuł podręcznika	Tytuł i nr jednostki lekcyjnej o reformacji
H. Łuczak	<i>Wspólnota zbawienia. Materiały katechetyczne dla ucznia – cz. II.</i>	<i>Rozłamy w Kościele</i> (nr 7)
J. Charytański, W. Kubik, R. Murawski, A. Spławski (red.)	<i>Spotkania z Bogiem. Cz. II – Spotkania z Bogiem w Kościele. Materiały katechetyczne dla ucznia II klasy szkół ponadpodstawowych.</i>	<i>Jedność rozbita</i> (nr 24)
Z. Marek (red.)	<i>Jestem świadkiem Chrystusa w Kościele. Podręcznik do religii dla I klasy liceum i technikum.</i>	<i>Podziały w Kościele i dążenie do jedności</i> (nr 20)
R. Lis (red.)	<i>W świetle Chrystusa – Prawdy. Podręcznik do religii dla II klasy liceum i technikum.</i>	<i>Rozłam w Kościele – reformacja</i> (nr 17)

Zagadnienie Marcina Lutra i reformacji występuje w gimnazjum najczęściej w klasie drugiej lub trzeciej, a w przypadku książki pod red. Ryszarda Lisa w klasie pierwszej. Tak niejednolite, jeżeli chodzi o wiek uczniów, rozmieszczenie tematyki dotyczącej rozłamu w Kościele w XVI wieku wskazuje, że nie wszyscy autorzy podręczników uwzględnili zalecenia *Programu nauczania religii* (2001), który tę problematykę umieścił w klasie trzeciej (zagadnienie wyznań chrześcijańskich oraz ekumenizmu w Kościele)⁴. W przypadku szkół ponadgimnazjalnych o reformacji uczą podręczniki dla klasy drugiej liceum; wyjątkiem jest książka pod red. Zbigniewa Marka adresowana do uczniów pierwszej klasy liceum i technikum. Na uwagę zasługuje, że na etapie gimnazjum mówi się przede wszystkim o reformacji i jej negatywnych skutkach, a w klasach ponadgimnazjalnych wskazuje nie tylko na rozłam w Kościele zachodnim, ale pokazuje dążenie do jedności i stale rozwijający się ruch ekumeniczny⁵.

Pojęcie reformacji jest różnie definiowane, a w ocenie historyków nie ma zgodności co do genezy reformy Kościoła w XVI wieku. Inaczej patrzą na nią katolicy, inaczej protestanci. Jan Kopiec mówi o „odmiennym poziomie świadomości historyków o zakresie zmian objętych reformą”⁶. W różnorodności opinii i ocen trzeba jednak poszukiwać elementów wspólnych, nie sposób bowiem na szkolnych lekcjach religii omówić dokładnie takie problemy jak: przyczyny, początek, przebieg i skutki reformacji w Europie, ze szczególnym uwzględnieniem Polski, którą niektórzy określają mianem „państwa bez stosów”⁷. W tak szerokim zakresie nie podejmują tej problematyki również podręczniki do nauki historii. Wyniki badań prowadzonych przez Piotra Tomasika⁸ pokazują, że w programach nauczania historii występuje zagadnienie reformacji i reformy katolickiej w Polsce, a także konfederacji warszawskiej (1573) jako aktu potwierdzającego równouprawnienie wyznań. Zdaniem autora, niektóre treści zawarte w podręcznikach do historii wymagają polemiki w ramach nauczania religii. Tomasik wskazuje na potrzebę pogłębionego przedstawienia takich kwestii, jak: dyskusja katolików z luteranami na temat źródeł objawienia, znaczenie Tradycji i odpustów, rola jezuitów w dziele reformy katolickiej⁹, dziedzictwo tolerancji

⁴ Zob. Komisja Wychowania Katolickiego KEP: *Program nauczania religii*. Kraków 2001 s. 100.

⁵ Zob. B. Bilicka: *Dialog ekumeniczny i międzyreligijny w katechezie gimnazjalnej*. „Filozofia Dialogu” T. 5: 2007 s. 225–241.

⁶ J. Kopiec: *Reformacja*. W: *Encyklopedia katolicka*. T. XVI. Lublin 2012 kol. 1301.

⁷ P. Tomasik: *Religia w dialogu z edukacją*. Warszawa 2004 s. 303.

⁸ Autor badał podręczniki do nauki historii wydane w latach 1999–2002; zob. tamże s. 419–424.

⁹ P. Tomasik zwraca uwagę, aby nie używać zideologizowanego pojęcia kontrreformacja, lecz ideologicznie neutralne określenie reforma katolicka; por. tamże s. 302.

w Polsce¹⁰. W przypadku tematyki historycznej związanej z reformacją i reformą katolicką wspomniany autor widzi „możliwość podejmowania korelacji treści kształcenia historycznego i religijnego. [...] Podejmowanie tych kwestii daje również możliwość ukazania wspaniałego dziedzictwa Soboru Trydenckiego, a także dynamicznego rozwoju zakonu jezuitów”¹¹. Na ile postulat ten uwzględniły redaktorzy podręczników dla gimnazjum oraz szkół ponadgimnazjalnych, pokażą wyniki naszych badań.

W podręcznikach dla gimnazjum wśród przyczyn reformacji wymienia się przede wszystkim złą sytuację Kościoła i jego liczne nadużycia. Wielu autorów nie wyjaśnia jednak, jaka była jej geneza, lecz ogranicza się do lapidarnych stwierdzeń:

- „Reformacja była ruchem, który stanowił odpowiedź na złą sytuację Kościoła w XV w. Była też ruchem, który wyrósł ze wspólnego przekonania wielu chrześcijan, że należy podjąć gruntowaną reformę struktur kościelnych. [...] Reforma Kościoła dojrzała powoli (może zbyt powoli), ale widziano jej potrzebę i planowano ją długo przed wystąpieniem Lutra”¹².
- „Marcin Luter protestując przeciwko nadużyciom przy udzielaniu odpustów, doprowadza do reformacji i rozłamu Kościoła”¹³. Cytowany podręcznik wspomina również o ubóstwie duchowym, które prowadziło do splecenia życia religijnego zarówno wśród wiernych (rzadko przystępowali do Komunii św.), jak i duchowieństwa (rzadko odprawiali Msze św.), życia rozpustnego i grzesznego, co z kolei wśród gorliwych chrześcijan budziło potrzebę reformy Kościoła¹⁴.
- „Następnie, w 1517 r., po ogłoszeniu przez Marcina Lutra 95 tez dotyczących reformy Kościoła, doszło do dalszego rozłamu. Kościół katolicki uległ kolejnemu podziałowi i wyłoniły się Kościoły protestanckie”¹⁵.
- „Protestantyzm pojawił się w roku 1517, w wyniku reformacji zainicjowanej przez Marcina Lutra”¹⁶.

Pojęcie *kontrreformacja* znajduje się w podręczniku dla III klasy gimnazjum, zob. *Religia dla klasy III gimnazjum*. Oprac. J. Próchniewicz. Warszawa 2001 s. 151, 156.

¹⁰ Por. P. Tomasiak: *Religia w dialogu z edukacją* s. 302–303.

¹¹ Tamże s. 302.

¹² Tenże: *Dom na skale. Podręcznik do nauki religii dla II klasy gimnazjum*. Warszawa 2000 s. 103.

¹³ *Religia dla klasy III gimnazjum*. Oprac. J. Próchniewicz. dz. cyt. s. 153.

¹⁴ Por. tamże.

¹⁵ *Chrystus mocą Ducha Świętego uczy i posyła. Podręcznik do nauki religii dla III klasy gimnazjum*. Red. S. Łabendowicz. Radom 2003 s. 67.

¹⁶ *Jezus Chrystus objawia prawdę o Bogu i człowieku. Podręcznik dla I klasy gimnazjum*. Red. R. Lis. Lublin 2004 s. 50.

Szerzej o sytuacji Kościoła w XVI wieku wspomina podręcznik z serii *W drodze do Emaus*. Podkreśla liczne nadużycia i błędy w Kościele: zeświecczenie kleru („duchowni przestawali czuć się «sługami», a stawali się panami podobnymi do władców świeckich”); przyznawanie stanowisk kościelnych na drodze protekcji i według „dobrego urodzenia”; uzależnienie władzy kościelnej od władzy świeckiej; „światowe życie” wielu biskupów, a także papieży; słabe wykształcenie duchowieństwa, przez co nie było w stanie odpowiedzieć na nowe wyzwania epoki¹⁷. Z kolei książka *Wolni przez miłość* naucza o: słabym wykształceniu i niskim poziomie moralnym części duchowieństwa; gromadzeniu majątków przez duchownych; nadawaniu hierarchom kościelnym urzędów przez władców świeckich (inwestytura); praktyce sprzedaży odpustów; oczekiwaniu szybkiego końca świata; trudnej sytuacji społecznej oraz ekonomicznej rycerstwa, mieszczaństwa, chłopstwa; reformie Wiklifa; zakwestionowaniu instytucjonalności i Tradycji; sprowadzaniu ówczesnej teologii wyłącznie do Pisma Świętego; odrzuceniu hierarchii i sakramentów (autorzy podręcznika wymieniają Eucharystię oraz sakrament pokuty)¹⁸.

O różnych, złożonych przyczynach reformacji uczą podręczniki dla szkół ponadgimnazjalnych. Henryk Łuczak w książce *Wspólnota zbawienia* mówi o: licznych nadużyciach w Kościele; zaniku autorytetu papieża i wzroście jego statusu polityczno-ekonomicznego; zwrocie duchowieństwa ku doczesności i sprawom materialnym; „niekościelnym życiu” kleru należącego do wyższych sfer; opanowaniu kapituł i stolic biskupich przez szlachtę; nabywaniu urzędów kościelnych za pieniądze¹⁹. Główną jednak przyczyną reformacji, zdaniem wspomnianego autora, była nieumiejętność określenia różnicy pomiędzy wymiarem boskim i wymiarem ludzkim w Kościele, „słabość teologii oraz niezrozumienie samej istoty Kościoła, a nie nadużycia duchownych, bo te nadużycia były, są i będą, ponieważ człowiek nie jest aniołem”²⁰.

O licznych nadużyciach w Kościele, które były między innymi powodem wystąpienia Marcina Lutra, wspomina także podręcznik dla klasy drugiej szkół ponadpodstawowych z serii *Spotkania z Bogiem*. Autorzy podkreślają, że

Wprawdzie bezpośrednią przyczyną [rozłamu w Kościele Zachodnim] było wystąpienie Marcina Lutra, ale proces zakorzeniony był we

¹⁷ Por. Jezus prowadzi i zbawia. *W drodze do Emaus. Podręcznik do religii dla III klasy gimnazjum*. Red. Z. Marek. Kraków 2001 s. 179.

¹⁸ Por. *Wolni przez miłość. Klasa II gimnazjum*. Red. D. Jackowiak, J. Szpet. Poznań 2000 s. 126.

¹⁹ Por. H. Łuczak: *Wspólnota zbawienia. Materiały katechetyczne dla ucznia – cz. II*. Warszawa 1990 s. 46–47.

²⁰ Tamże s. 47.

wcześniejszej sytuacji Kościoła. Coraz większe niezadowolenie z sytuacji w Kościele i głośne wołanie o konieczną reformę doprowadziły w końcu do rewolucji religijnej. Marcin Luter jedynie to wyzwolił i ukierunkował. Słynna sprawa odpustów, jakie ogłosił Leon X dla tych, którzy złożą ofiarę na budowę bazyliki w Rzymie, a szczególnie pozostawiająca wiele do życzenia interpretacja rozporządzeń i nauki o odpustach, stały się okazją do wystąpienia Lutera – starannie wykształconego i pobożnego katolickiego zakonnika (augustianina)²¹.

W podobny sposób naucza podręcznik pod red. Zbigniewa Marka:

Do kolejnego, tragicznego w skutki rozdarcia w Kościele doszło na początku XVI w. Było ono efektem kryzysu wewnętrznego, który – począwszy od XIV w. – przeżywało papieństwo i cały Kościół łaciński. Chcąc opisać ów kryzys, moglibyśmy wskazywać na zaangażowanie się papieństwa w politykę, upadek jego autorytetu moralnego, zeświecczenie duchowieństwa, niski poziom wykształcenia teologicznego itp. Tezy M. Lutera, ogłoszone 31 października 1517 r., były przysłowiową iskrą rzuconą na beczkę prochu²².

Natomiast podręcznik dla drugiej klasy liceum i technikum pod red. R. Lisa nie opisuje przyczyn reformacji, lecz krótko stwierdza, że

Wszystko, co dzieje się w historii, ma swoje przyczyny. W tamtym czasie Kościół przeżywał bardzo burzliwe dzieje, związane zarówno z ciągłymi zmianami na polu społecznym, religijnym i politycznym, jak i wewnętrznym. Reformę Kościoła podejmowało wielu wybitnych ludzi, jak np. św. Franciszek, św. Dominik, św. Jacek, Savonarola i dziesiątki innych osób. Potrzebę zmian widział też zakonnik augustiański – Marcin Luter²³.

Na szczególną uwagę zasługuje zagadnienie reformacji na ziemiach polskich, które podejmują tylko trzy podręczniki. Szeroko na ten temat mówi książka dla drugiej klasy gimnazjum P. Tomasika. Autor podkreśla, że Polska

²¹ *Spotkania z Bogiem. Cz. II – Spotkania z Bogiem w Kościele. Materiały katechetyczne dla ucznia II klasy szkół ponadpodstawowych*. Red. J. Charytański, W. Kubik, R. Murawski, A. Spławski. Kraków 1994 s. 235–236.

²² *Jestem świadkiem Chrystusa w Kościele. Podręcznik do religii dla I klasy liceum i technikum*. Red. Z. Marek. Kraków 2002 s. 84.

²³ *W świetle Chrystusa – Prawdy. Podręcznik do religii dla II klasy liceum i techniku*. Red. R. Lis. Lublin 2003 s. 71.

w okresie poreformacyjnym była krajem tolerancji religijnej, opisuje wkład protestantów w rozwój polskiej kultury i piśmiennictwa narodowego (wspomina Zbigniewa Morszczyzna, Wacława Potockiego, Mikołaja Reja), patriotyczne zaangażowanie luteranów w powstaniach narodowych (listopadowym i styczniowym), przywołuje również działania reformacyjne Jana Łaskiego (tzw. Mniejszego, przypis BB) mających na celu zjednoczenie Kościołów protestanckich w Polsce. Cytuje także wypowiedź Piotra Wandycza z „Tygodnika Powszechnego” na temat toruńskiego *Colloquium Charitativum*, działalności czeskiego pedagoga Jana Amosa Komeńskiego, rozkwitu na ziemiach polskich akademii braci czeskich oraz konfederacji warszawskiej (1573)²⁴.

Z kolei Jolanta Próchniewicz w książce dla trzeciej klasy gimnazjum nadmienia o zdecydowanym sprzeciwie dla reformacji króla Zygmunta Starego (wydał dekrety przeciwko szerzeniu się nowych idei) i prymasa Jana Łaskiego (zwoływał synody prowincjonalne i diecezjalne oraz ogłosił nowy kodeks prawa kanonicznego). Wymienia także znanych polskich zwolenników reformacji (Andrzeja Górkę, Stanisława Ostroroga, Radziwiłłów) oraz wspomina o sejmie w 1573 roku, na którym katolicy i protestanci zawarli umowę zwaną konfederacją warszawską²⁵.

O reformacji w Polsce naucza także podręcznik *Spotkania z Bogiem*. Podkreśla, że Polska była w XVI wieku „schronieniem dla wielu głosicieli reformacji”, krajem wielowyznaniowym i wielonarodowym, nie było u nas wojen religijnych, a sejm konwokacyjny w 1573 roku, podejmując uchwałę o zachowaniu spokoju i nieprzelewaniu krwi, dał wyraz tolerancji religijnej w Polsce. Z podręcznika uczniowie dowiadują się o: działalności Jana Łaskiego, która miała na celu zjednoczenie wyznań protestanckich w Polsce, próbie zjednoczenia protestantów na synodzie generalnym w Toruniu (1595) oraz toruńskim *Colloquium Charitativum* (1645), którego obrady – zdaniem autorów podręcznika – „stanowią piękną kartę polskiego ekumenizmu”, mimo iż ich wynikiem była jeszcze większa niechęć i uprzedzenia²⁶.

II. Zagadnienia doktrynalne w podręcznikach do nauki religii

Katecheza, która w warunkach polskiego systemu oświaty stanowi specyficzną część szkolnego nauczania religii, musi prowadzić do dialogu, przypomni-

²⁴ Por. P. Tomasiak: *Dom na skale*. dz. cyt. s. 111–115.

²⁵ Por. *Religia dla klasy III gimnazjum*. Oprac. J. Próchniewicz. s. 157–158.

²⁶ *Spotkania z Bogiem*. Red. J. Charytański, W. Kubik, R. Murawski, A. Spławski. s. 237–238.

na o tym *Dyrektorium katechetyczne Kościoła katolickiego w Polsce*. Dokument podkreśla konieczność prowadzenia katechezy wychowującej do braterstwa wobec chrześcijan innych wyznań i przygotowującej do dialogu z nimi. Fundamentem każdego dialogu powinna być przede wszystkim jasna i pewna katecheza o Kościele, a także o prawdach i zasadach, którymi kierują się inne wspólnoty chrześcijańskie²⁷. Dialog wymaga zrozumienia i szacunku dla interlokutora. Święty Jan Paweł II, którego wypowiedź cytuje podręcznik *W świetle Chrystusa – Prawdy*, przestrzegał przed wzajemnym oskarżaniem się: „Nie powinniśmy ulegać pokusie, by stawać się sędziami historii, ale tylko mieć na celu lepsze zrozumienie wydarzeń, aby stać się nosicielami prawdy. Tylko poddając się bez zastrzeżeń procesowi oczyszczania poprzez prawdę, możemy znaleźć wspólną interpretację przeszłości, osiągając zarazem nowy punkt wyjścia dla dzisiejszego dialogu”²⁸. Aby odpowiedzieć na pytanie, w jakim zakresie podręczniki do nauki religii przygotowują młodzież do dialogu z protestantami, należy sprawdzić, w jaki sposób uczą o kwestiach doktrynalnych.

Niemalże we wszystkich podręcznikach, w których występuje zagadnienie reformacji²⁹, omawiane są kwestie doktrynalne, zarówno te, które doprowadziły do podziału w XVI wieku, jak i te, które stanowią współcześnie podstawę dialogu ekumenicznego. Autorzy książek częściej zwracają uwagę na to, co dzieli, aniżeli to, co łączy katolików i protestantów. Wśród różnic doktrynalnych wymienia się przede wszystkim: odrzucenie przez Marcina Lutra i jego zwolenników Tradycji jako źródła objawienia oraz uznania Pisma Świętego za jedyny fundament wiary; zakwestionowanie pięciu sakramentów i uznanie tylko chrztu i Eucharystii (rozumianej jednak inaczej, aniżeli w Kościele katolickim); zaniegowanie hierarchii kościelnej, autorytetu i zwierzchnictwa papieża; celibatu duchowieństwa i życia zakonnego; katolickiej nauki o usprawiedliwieniu, ponieważ do zbawienia według protestantów wystarczy jedynie wiara.

Autorzy omawianych podręczników w bardzo fragmentaryczny sposób opisują zagadnienia doktrynalne, nikt – za wyjątkiem R. Lisa – nie wspomina o tzw. *sola principia* będących podstawowymi założeniami doktrynalnymi protestantyzmu: *sola Scriptura*, *sola gratia*, *sola fides*, *solus Christus*. Brakuje również wyjaśnienia protestanckiego stanowiska wobec kultu maryjnego i świętych, a także wobec nauki o czyściecu i modlitwy za zmarłych.

Również fragmentarycznie i niewystarczająco omawiana jest kwestia podobieństw doktrynalnych, najczęściej wskazuje się na: chrzest, dziecięstwo

²⁷ *Dyrektorium* nr 78.

²⁸ *W świetle Chrystusa – Prawdy*. Red. L i s. dz. cyt. s. 73.

²⁹ Zagadnienia doktrynalne pomijają podręczniki dla liceów ogólnokształcących i profilowanych pod red. S. Łabendowicza: *Świadectwo wiary* (klasa I) oraz *Świadectwo nadziei* (klasa II).

Boże, wiarę w Jezusa Chrystusa – założyciela Kościoła. Tylko jeden podręcznik (pod red. R. Lisa) wspomina o wspólnym dziedzictwie soborów powszechnych pierwszych wieków i doktrynie zawartej w symbolach wiary starożytnego Kościoła, przyjmowanej również przez protestantów. Niestety, żaden podręcznik nie wyjaśnia uczniom kanonu Pisma Świętego uznawanego przez braci odłączonych. Zagadnienia doktrynalne omawiane są bardzo lakonicznie, ilustruje to poniższa tabela.

Tabela 3. Zagadnienia doktrynalne w podręcznikach do nauki religii dla gimnazjum i szkół ponadgimnazjalnych

Autor i tytuł podręcznika	To, co dzieli katolików i protestantów	To, co łączy katolików i protestantów
1	2	3
GIMNAZJUM		
P. Tomasiak, <i>Dom na skale.</i> <i>Podręcznik do nauki religii dla II klasy gimnazjum.</i>	„Sobór [Trydencki] przypomniał raz jeszcze (a widać tu wyraźny rys polemiki z reformacją) naukę Kościoła o dwóch źródłach Objawienia (Piśmie św. i Tradycji), o sakramentach, o Eucharystii (która jest Ofiarą i ucztą, a także w której realnie, a nie symbolicznie, obecny jest Jezus Chrystus” (s. 104).	Brak informacji.
Z. Marek (red.), <i>Jezus prowadzi i zbawia.</i> <i>W drodze do Emaus.</i> <i>Podręcznik do religii dla III klasy gimnazjum.</i>	„Krytyka ze strony Marcina Lutra, chociaż w wielu wypadkach słuszna, stopniowo prowadziła do zakwestionowania podstawowych prawd wiary katolickiej. Odrzucił on większość sakramentów, całą Tradycję, hierarchię kościelną, łącznie z osobą papieża, podobnie jak celibat duchowieństwa i śluby zakonne” (s. 179).	Brak informacji.
D. Jackowiak, J. Szpet (red.), <i>Wolni przez miłość.</i> <i>Klasa II gimnazjum.</i>	„Luter odrzuca autorytet papieski oraz Tradycję, twierdząc, że jedynie Pismo Święte jest jasne samo w sobie, Uważa, że nie potrzebuje żadnego autorytetu kościelnego. Ponadto twierdzi, iż człowiek przez całe życie może grzeszyć, ponieważ do zbawienia wystarczy jedynie wiara” (s. 131).	„Wspólna deklaracja Kościołów chrześcijańskich zrzeszonych w Polskiej Radzie Ekumenicznej oraz Kościoła katolickiego o wzajemnym uznaniu ważności chrztu św. – 23 stycznia 2000 r.” (s. 134).
J. Próchniewicz (opr.), <i>Religia dla klasy III gimnazjum.</i>	„Odrzucenie Tradycji oraz Urzędu Nauczycielskiego Kościoła i przyjęcie zasady, że każdy wierny może interpretować Pismo św. sprawiło, że w ciągu następných wieków od głównego nurtu oddzielały się liczne Kościoły i ruchy” (s. 154).	Brak informacji.

1	2	3
	„W dziedzinie nauki katolickiej sobór [trydencki] określił doktrynę katolicką w odpowiedzi na każdy z zarzutów protestanckich, to znaczy: zbawienie człowieka, grzech pierworodny, Pismo Święte i Tradycja jako źródło wiary, siedem sakramentów św. jako źródło łaski Bożej” (s. 155).	
S. Łabendowicz (red.), <i>Chrystus mocą Ducha Świętego uczy i posyła. Podręcznik do nauki religii dla III klasy gimnazjum.</i>	Brak informacji.	„Mimo wszystkich podziałów, które powstały w Kościele, wszyscy jesteśmy dziećmi jednego Boga” (s. 69).
R. Lis (red.), <i>Jezus Chrystus objawia prawdę o Bogu i człowieku. Podręcznik dla I klasy gimnazjum.</i>	„Odrzuca on [Luter] zwierzchnictwo papieża, inaczej pojmuje naukę o usprawiedliwieniu, a przede wszystkim uznaje tylko dwa sakramenty. Pierwszym z nich jest chrzest, drugim zaś Eucharystia, rozumiana jednak inaczej niż w Kościele katolickim” (s. 50).	„Mimo wielu różnic Kościoły chrześcijańskie łączy wspólny fundament. Jest nim Jezus Chrystus, założyciel chrześcijaństwa, ostateczne Słowo Boga do człowieka i objawienie Zbawienia” (s. 50).
SZKOŁY PONADGIMNZJANE		
H. Łuczak, <i>Wspólnota zbawienia. Materiały katechetyczne dla ucznia – cz. II.</i>	Koncepcja teologiczna dotycząca istoty „Kościoła i jego charakteru na ziemi. Nie umiano określić różnicy między pierwiastkiem boskim a ludzkim w Kościele” (s. 47).	„Niezależnie od błędów i wypaczeń, jakie miały miejsce w przeszłości, zawsze pojawiali się ludzie, którzy przypominali zwaśnionym, że Chrystus założył jeden Kościół: święty, powszechny i apostołski” (s. 47).
J. Charytański, W. Kubik, R. Murawski, A. Spławski (red.), <i>Spotkania z Bogiem. Cz. II – Spotkania z Bogiem w Kościele. Materiały katechetyczne dla ucznia II klasy szkół ponadpodstawowych.</i>	Nauka Lutra o usprawiedliwieniu, odrzucenie Tradycji – tylko Pismo św. (zasada subiektywnego tłumaczenia Pisma św.), odrzucenie niektórych sakramentów oraz hierarchicznego ustroju Kościoła. (por. s. 236).	Podręcznik opisuje liczne działania ekumeniczne, jednak nie wymienia wprost elementów doktrynalnych, które łączą katolików i protestantów. Fundament ruchu ekumenicznego autorzy podręcznika widzą „we wspólnej przynależności do Chrystusa” (s. 239).
Z. Marek (red.), <i>Jestem świadkiem Chrystusa w Kościele. Podręcznik do religii dla I klasy liceum i technikum.</i>	„Marcin Luter odrzucił papieski autorytet, większość sakramentów, celibat, życie zakonne i Tradycję, opierając wiarę jedynie na Piśmie Świętym” (s. 84).	„Nas, chrześcijan, łączy chrzest i wspólna wiara w Jezusa Chrystusa, Syna Bożego, który «stał się człowiekiem dla naszego zbawienia»” (s. 83).

1	2	3
<p>R. Lis (red.), <i>W świetle Chrystusa</i> – Prawdy. <i>Podręcznik do religii</i> <i>dla II klasy liceum</i> <i>i technikum.</i></p>	<p>„Obecnie doktryna protestantyzmu opiera się na następujących zasadach: Tylko Chrystus – zakwestionowanie kultu Maryi i świętych; Tylko Pismo Święte – odrzucenie Tradycji; Tylko łaska – zbawienie jest łaską niezastużoną i bezwarunkową, zasługi człowieka nie przyczyniają się do jego zbawienia; Tylko wiara – zbawienie jest darem Boga, uczynki nie mają wartości zbawczej” (s. 72).</p>	<p>Podręcznik cytuje fragment wypowiedzi Jana Pawła II do kardynała Jana Willebrandsa, przewodniczącego Sekretariatu Jedności Chrześcijan, z okazji 500-lecia urodzin Marcina Lutra, m.in.: „Ten dialog [ekumeniczny] znajduje swoje solidne oparcie w tym, co – według pism wyznania ewangelicko-luterańskiego – łączy nas nadal, także po podziale, a mianowicie w Słowie Pisma Świętego, w wyznaniach wiary, w soborach starożytnego Kościoła” (s. 73).</p>

III. Wnioski

Biorąc pod uwagę wyniki naszych badań, można zakończyć powyższe rozważania kilkoma wnioskami. Omówione podręczniki dają niepełny, a w przypadku książek dla gimnazjum tylko fragmentaryczny opis przyczyn reformacji. Brakuje odniesienia do kontekstu społeczno-gospodarczego, politycznego, a także zmian w dziedzinie intelektualnej (postulat powrotu do źródeł i indywidualnego studium Pisma Świętego w językach oryginalnych) oraz często wyidealizowanego obrazu Kościoła pierwotnego, co w skrajnych przypadkach prowadziło do krytyki i odrzucenia Kościoła instytucjonalnego kierowanego przez papieża, a w konsekwencji przyczyniło się także do rozłamu w Kościele zachodnim³⁰.

Tylko nieliczne podręczniki opisują reformację w Polsce, podkreślając, że była ona krajem tolerancji religijnej, co na tle wojen religijnych w XVI wieku, było niemałym osiągnięciem. „Nie ma niczego porównywalnego w Europie do sytuacji religijnej w Polsce w drugiej połowie XVI w. – pisał francuski historyk jezuita Joseph Lecler”³¹. Niestety, wielu autorów podręczników do nauki religii zdaje się tego nie doceniać, pomijają bowiem takie ważne wydarzenia jak konfederacja warszawska i toruńskie *Colloquium Charitativum*. Tylko jeden podręcznik (P. Tomasika) opisuje wkład protestantów w rozwój polskiej kultury i piśmiennictwa narodowego oraz patriotyczne zaangażowanie luteranów w powstania: listopadowe i styczniowe.

³⁰ Por. J. K o p i e c: *Reformacja*. dz. cyt. kol. 1301–1302.

³¹ P. W a n d y c z: *Polska cnota*. cyt. za: P. T o m a s i k: *Dom na skale*. dz. cyt. s. 114.

Zagadnienia doktrynalne (podobieństwa i różnice między katolikami i protestantami), podejmowane są w podręcznikach do nauki religii bardzo fragmentarycznie, często ograniczone do zwięzłego, lapidarnego zdania. Tylko jedna na 13 przebadanych książek (pod red. R. Lisa) wspomina o czterech zasadach protestantyzmu (*sola principia*). Jest to – naszym zdaniem – niewystarczające, aby w pełni zrealizować zadanie katechezy mające na celu przygotowanie „dzieci i młodzieży oraz dorosłych katolików do życia w kontakcie z niekatolikami z zachowaniem przy tym swojej tożsamości katolickiej, a równocześnie z szacunkiem okazywanym wierze innych”³².

Przedstawione podręczniki (przede wszystkim te, które zostały wydane po 2001 r.) zostały zatwierdzone przez Komisję Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski zgodnie z *Regulaminem zatwierdzania programów nauczania i podręczników w szkolnym nauczaniu religii dzieci i młodzieży* z dnia 20 września 2001 roku oraz późniejszymi ustaleniami tejże Komisji³³. Procedura zatwierdzania podręczników do nauki religii zawiera między innymi ocenę dokonaną przez dwóch rzeczoznawców mianowanych przez przewodniczącego Komisji Wychowania Katolickiego³⁴. Sporządzają oni oceny na formularzu opracowanym przez Biuro Programowania Katechezy, zawierającym kilkadziesiąt pytań, z których żadne nie odnosi się wprost do kwestii ekumenicznych. Niemniej jednak pytania dotyczące poprawności teologicznej pośrednio sugerują taką ocenę: „Jaki model teologii reprezentuje podręcznik? Czy jest to teologia II Soboru Watykańskiego?”³⁵. Naszym zdaniem, jest to niewystarczające i dlatego należy w omawianym formularzu sformułować pytanie: Czy i w jakim zakresie recenzowany podręcznik podejmuje zagadnienia ekumeniczne? Zwróci to uwagę – nie tylko recenzentów, ale przede wszystkim autorów podręczników – na konieczność uwzględniania w treści podręczników kwestii ekumenicznych, tym bardziej że postulują to polskie dokumenty katechetyczne: dyktorium katechetyczne, podstawa i program nauczania religii. Podjęcie zagadnień ekumenicznych wymaga jasnego i bezstronnego przedstawienia przyczyn rozłamu w Kościele oraz założeń m.in. teologii protestanckiej.

Zgodzić się należy z sugestią Jerzego Bagrowicza, że „Stanowczo za mało jest [w podręcznikach do nauki religii, przypis. BB] także tekstów źródłowych

³² Jan Paweł II: Adhortacja apostołska *Catechesi tradendae*. Watykan 1979. Wyd. pol. Warszawa 1980 nr 32.

³³ Por. *Informacja odnośnie do zatwierdzania podręczników dla całej Polski w szkolnym nauczaniu religii dzieci i młodzieży*. W: *W trosce o dobre podręczniki. Vademecum dla autorów i recenzentów podręczników katechetycznych*. Opr. P. Tomasiak. Kraków 2003 s. 7.

³⁴ Por. *Regulamin zatwierdzania programów nauczania i podręczników w szkolnym nauczaniu religii dzieci i młodzieży uchwalony przez Komisję Wychowania Katolickiego KEP w dniu 20 września 2001*. W: *W trosce o dobre podręczniki*. dz. cyt. s. 12.

³⁵ *Instrukcja sporządzania recenzji*. W: *W trosce o dobre podręczniki*. dz. cyt. s. 22.

pochodzących z innych religii, czy zwłaszcza wyznań chrześcijańskich. Mało informacji na ten temat, mało tekstów ukazujących ważne postaci i sylwetki z obszaru innych wyznań³⁶. Potwierdzają to wyniki naszych badań. Spośród analizowanych podręczników tylko jeden (P. Tomasika) wspomina Zbigniewa Morsztyna, Wacława Potockiego, Mikołaja Reja.

Nie było, nie ma i nie będzie idealnego podręcznika do nauki religii. W Polsce od momentu powrotu religii do szkół w 1990 roku mamy kilkadziesiąt różnych książek do nauki religii. W świetle wyników naszych badań można, cytując wypowiedź papieża Benedykta XVI adresowaną do polskich biskupów z okazji wizyty *ad limina Apostolorum* (2005), postawić pytanie o wartość takiego pluralizmu podręcznikowego: „Ten pluralizm programowy może, co prawda, dobrze służyć ewangelizacji i wychowaniu religijnemu w szkole i w parafiach, ale też warto zastanowić się, czy różnorodność programów i podręczników nie utrudnia uczniom zdobywania systematycznej i uporządkowanej wiedzy religijnej³⁷”, obejmującej również zagadnienia trudne, do których bez wątpienia należy reformacja.

Potrzeba dobrych podręczników, które obiektywnie i poprawnie przedstawiają problematykę rozłamu Kościoła w XVI wieku, tylko bowiem w ten sposób można nadać właściwy kierunek wychowaniu młodzieży do dialogu ekumenicznego z protestantami. W naszej ocenie żaden z przebadanych podręczników takiego kryterium w pełni nie spełnia. Należy wyrazić nadzieję, że podręczniki wydane po 2010 roku kryterium takie spełniają, wymaga to jednak dalszych badań.

Bibliografia

- Bagrowicz J.: *O teorii i praktyce recenzowania podręczników*. W: P. Tomasik (opr.). *W trosce o dobre podręczniki. Vademecum dla autorów i recenzentów podręczników katechetycznych*. Kraków 2003 s. 26–42.
- Benedykt XVI: *Przemówienie do pierwszej grupy biskupów polskich przybyłych do Rzymu z wizytą „ad limina Apostolorum”*, Watykan 26 XI 2005, https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/adliminapl1_26112005.html [dostęp: 3.04.2018].
- Bilicka B.: *Dialog ekumeniczny i międzyreligijny w katechezie gimnazjalnej*. Filozofia Dialogu T. 5. Poznań 2007 s. 225–241.
- Bilicka B.: *Zagadnienie reformacji w katechizmach i podręcznikach do nauki religii w latach 1945–1990*. „Teologia Praktyczna” 18: 2017 s. 25–41.

³⁶ J. Bagrowicz: *O teorii i praktyce recenzowania podręczników*. W: *W trosce o dobre podręczniki*. dz. cyt. s. 41.

³⁷ Benedykt XVI: *Przemówienie do pierwszej grupy biskupów polskich przybyłych do Rzymu z wizytą „ad limina Apostolorum”*. Watykan 26 XI 2005. https://opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/benedykt_xvi/przemowienia/adliminapl1_26112005.html [dostęp: 3.04.2018].

- Charytański J., Kubik W., Murawski R., Spławski A. (red.): *Spotkania z Bogiem. Cz. II – Spotkania z Bogiem w Kościele. Materiały katechetyczne dla ucznia II klasy szkół ponadpodstawowych*. Kraków 1994.
- Jackowiak D., Szpet J. (red.): *Wolni przez miłość. Klasa II gimnazjum*. Poznań 2000.
- Jan Paweł II: *Adhortacja apostołska Catechesi tradendae*. Watykan 1979. Wyd. pol. Warszawa 1980.
- Komisja Wychowania Katolickiego Konferencji Episkopatu Polski: *Program nauczania religii*. Kraków 2001.
- Konferencja Episkopatu Polski: *Dyrektorium katechetyczne Kościoła katolickiego w Polsce*. Kraków 2001.
- Kopiec J.: *Reformacja*. W: *Encyklopedia katolicka*. T. XVI. Lublin 2012 kol. 1300–1304.
- Lis R. (red.): *Jezus Chrystus objawia prawdę o Bogu i człowieku. Podręcznik dla I klasy gimnazjum*. Lublin 2004.
- Lis R. (red.): *W świetle Chrystusa – Prawdy. Podręcznik do religii dla II klasy liceum i technikum*. Lublin 2003.
- Łabendowicz S. (red.): *Chrystus mocą Ducha Świętego uczy i posyła. Podręcznik do nauki religii dla III klasy gimnazjum*. Radom 2003.
- Łuczak H.: *Wspólnota zbawienia. Materiały katechetyczne dla ucznia – cz. II*. Warszawa 1990.
- Marek Z. (red.): *Jestem świadkiem Chrystusa w Kościele. Podręcznik do religii dla I klasy liceum i technikum*. Kraków 2002.
- Marek Z. (red.): *Jezus prowadzi i zbawia. W drodze do Emaus. Podręcznik do religii dla III klasy gimnazjum*. Kraków 2001.
- Próchniewicz J. (opr.): *Religia dla klasy III gimnazjum*. Warszawa 2001.
- Tomasik P.: *Dom na skale. Podręcznik do nauki religii dla II klasy gimnazjum*. Warszawa 2000.
- Tomasik P. (opr.): *W trosce o dobre podręczniki. Vademecum dla autorów i recenzentów podręczników katechetycznych*. Kraków 2003.
- Tomasik P.: *Religia w dialogu z edukacją*. Warszawa 2004.

STRESZCZENIE

Zagadnienie reformacji w podręcznikach do nauki religii dla młodzieży w latach 1990–2010

Artykuł Beaty Bilickiej *Zagadnienie reformacji w podręcznikach do nauki religii dla młodzieży w latach 1990–2010* stanowi kontynuację wcześniejszych badań autorki omówionych w publikacji *Zagadnienie reformacji w katechizmach i podręcznikach do nauki religii w latach 1945–1990* („Teologia Praktyczna” T. 18, Poznań 2017 s. 25–41). Przyjęta w niniejszych badaniach cezura czasowa obejmuje lata 1990–2010. Wyznacza ją rok 1990 związany z powrotem religii do szkół i przedszkoli, co wymagało dostosowania nauki religii do wymogów oświatowych (także w zakresie podręczników), oraz rok 2010 związany z publikacją nowej podstawy i programu nauczania religii (co wiązało się z potrzebą aktualizacji podręczników). Podstawowymi źródłami, wykorzystanymi w badaniach, były podręczniki do nauki religii dla młodzieży szkół gimnazjalnych i ponadgimnazjalnych, w których występuje zagadnienie rozłamu Kościoła w XVI wieku. Źródła te zostały przeanalizowane, a następnie ujęte jako synteza wyników badań. Artykuł składa się z trzech części. Pierwsza omawia przyczyny i przebieg reformacji w podręcznikach do

nauki religii, druga opisane w nich podstawowe założenia teologii protestanckiej. Całość wieńczę syntetycznie ujęte wnioski (część trzecia).

Słowa kluczowe: reformacja; Marcin Luter; katecheza ekumeniczna; podręczniki do nauki religii

SUMMARY

The question of the Reformation in religious education textbooks for young people in 1990–2010

The question of the Reformation in religious education textbooks for young people in 1990–2010 by Beata Bilicka is a continuation of her earlier research discussed in *The question of the Reformation in catechisms and religious education textbooks in 1945–1990* (*Teologia Praktyczna* vol. 18, Poznań 2017, pp. 25–41). A temporal framework adopted in the text encompasses the years from 1990 to 2010. The year 1990 marks the return of religious education to schools and kindergartens, which required the adjustment of religious education classes to the demands of the school, also in terms of textbooks. The year 2010 is associated with the publication of a core curriculum and syllabus of teaching religious education, which entailed the revision of textbooks. The main sources used in the research are religious education textbooks for students of lower secondary schools and secondary schools where the theme of schism in Western Christianity in the 16th century is discussed. The sources are analyzed and presented as a synthesis of the results. The article consists of three parts. The first one discusses the causes and the course of the Reformation in religious education textbooks, the second part presents the basic principles of Protestant theology, while the third part includes synthetic conclusions.

Keywords: Reformation; Martin Luther; ecumenical catechesis; religious education textbooks

(Translated by Dr. Anna Olkiewicz-Mantilla)